

DOI: 10.31082/1728-452X-2020-213-214-3-4-82-87

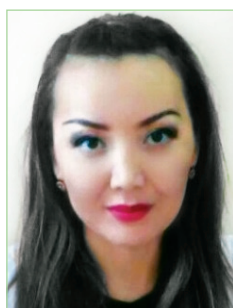
УДК 613.95-053.5:316.4.06

МРНТИ 76.29.47

## БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ МЕН САЛАУАТТЫЛЫҒЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ДЕТЕРМИНАНТТАР ӘСЕРІ

Дария Т. ДОСҚАБЫЛОВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-7386-2301>,  
 Арстан А. МАМЫРБАЕВ<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0003-3018-4026>,  
 Арташес Э. ТАДЕВОСЯН<sup>2</sup>, <https://orcid.org/0000-0001-7737-2978>,  
 Айман Т. ҚАЛДЫБАЕВА<sup>1</sup>, <http://orcid.org/0000-0002-0854-8703>,  
 Ажар Н. ЖЕКСЕНОВА<sup>1</sup>, <http://orcid.org/0000-0003-3697-2445>,  
 Күлән Н. ШАЯХМЕТОВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0003-1314-1067>,  
 Лаура Д. САКЕБАЕВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-1394-257X>,  
 Гүлсім И. ҚАРАШОВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-4622-9543>

<sup>1</sup>«Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медициналық университеті» КеАҚ, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы,  
<sup>2</sup>Мхитар Гераци атындағы Ереван мемлекеттік медицина университеті, Ереван қ., Армения Республикасы



Досқабылова Д.Т.

Балалар мен жасөспірімдердің денсаулығының қалыптасуына көптеген факторлар, соның ішінде медициналық емес детерминанттар: өмір сүру салты, тұрмыстық, экономикалық, әлеуметтік факторлар әсер етеді. Балалар мен жасөспірімдердің өмір сүру салты мен өмір сапасының жетекші факторларын анықтау бойынша эпидемиологиялық зерттеулер жүргізу қазіргі уақытта профилактикалық медицинаның басты бағыттарына сәйкес келеді.

**Мақсаты.** Балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы мен салауаттылығына әсер етуші әлеуметтік факторларды анықтау мақсатында әдеби шолу жүргізу.

**Материал және әдістері.** Әдеби шолу негізгі әдебиет көздері, PubMed, eLIBRARY электрондық-ізденіс базалары бойынша жүргізілді.

**Нәтижелері және талқылауы.** Балалар мен жасөспірімдердің денсаулық көрсеткіштері бойынша кілттік сөздер арқылы материалдар талданып әдеби шолу жүргізілді. Зерттелген балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына әлеуметтік детерминанттардың әсерін бағалау балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған кешенді шараларды дайындауға мүмкіндік берді.

**Қорытынды.** Балалар мен жасөспірімдердің өмір сүру салты мен денсаулығы мен салауаттылығын қалыптастыруда әлеуметтік детерминанттар шешуші рөл атқарады.

**Негізгі сөздер:** балалар, жасөспірімдер, әлеуметтік детерминанттар.

**Цитата келтіру үшін:** Досқабылова Д.Т., Мамырбаев А.А., Тадевосян А.Э., Қалдыбаева А.Т., Жексенова А.Н., Шаяхметова К.Н., Сакебаева Л.Д., Қарашова Г.И. Балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы мен салауаттылығына әлеуметтік детерминанттар әсері // Медицина (Алматы). – 2020. - №3-4 (213-214). – Б. 82-87. DOI: 10.31082/1728-452X-2020-213-214-3-4-82-87

### РЕЗЮМЕ

#### ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ДЕТЕРМИНАНТ НА ЗДОРОВЬЕ И БЛАГОПОЛУЧИЕ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

Дария Т. ДОСҚАБЫЛОВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-7386-2301>,  
 Арстан А. МАМЫРБАЕВ<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0003-3018-4026>,  
 Арташес Э. ТАДЕВОСЯН<sup>2</sup>, <https://orcid.org/0000-0001-7737-2978>,  
 Айман Т. ҚАЛДЫБАЕВА<sup>1</sup>, <http://orcid.org/0000-0002-0854-8703>,  
 Ажар Н. ЖЕКСЕНОВА<sup>1</sup>, <http://orcid.org/0000-0003-3697-2445>,  
 Күлән Н. ШАЯХМЕТОВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0003-1314-1067>,  
 Лаура Д. САКЕБАЕВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-1394-257X>,  
 Гүлсім И. ҚАРАШОВА<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-4622-9543>

<sup>1</sup>НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»,  
 г. Ақтөбе, Республика Казахстан,

<sup>2</sup>Ереванский государственный медицинский университет имени Мхитар Гераци,  
 г. Ереван, Республика Армения

Формирование здоровья детей подросткового возраста осуществляется под воздействием многих факторов риска, в том числе немедицинских детерминант: образа жизни, социально-экономических, бытовых факторов и условий проживания. Проведение эпидемиологических исследований по выявлению ведущих факторов риска образа и качества жизни подростков в настоящее время соответствует базовым направлениям развития профилактической медицины.

Хабарласу үшін: Досқабылова Дария Төлеуқызы, Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медициналық университетінің докторанты, Ақтөбе қ.,  
 e-mail: doctor\_medicine@mail.ru

**Contact:** Dariya T Dosqabulova,  
 Doctoral student of Marat Ospanov West Kazakhstan Medical University, Aktobe,  
 e-mail:doctor\_medicine@mail.ru

Түскен күні: 06.07.2020

**Рецензенттер:** Әлеkenова Нүргүл Өмірбекқызы, PhD, «Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медициналық университеті», КеАҚ, Ақтөбе қ.,  
 e-mail: knurgul7@mail.ru

Исангужина Жамиля Халимқызы, медицина ғылымдарының кандидаты, «Ақтөбе облыстық балалар клиникалық ауруханасы» АМО, Ақтөбе қ.,  
 e-mail: Gamilia04@mail.ru

**Цель исследования.** Анализ литературных данных, ведущих факторов, влияние социальных детерминант на здоровье и благополучие детей и подростков.

**Материал и методы.** Литературный обзор проведен на основании обзора исследовательской литературы, в электронно-поисковых системах PubMed, eLIBRARY.

**Результаты и обсуждение.** Выбор публикаций производился по ключевым словам, которые отражали между показателями здоровья детей и подростков и факторами, оказывающими на них влияние. Оценка влияния социальных детерминант на здоровье детей и подростков позволила подготовить комплексные мероприятия по оздоровлению и укреплению здоровья детей и подростков.

**Вывод.** В обзоре литературы изученные социальные условия оказывают решающее влияние на формирование образа жизни, здоровья и благополучия детей и подростков.

**Ключевые слова:** дети, подростки, социальные детерминанты.

## SUMMARY

### INFLUENCE OF SOCIAL DETERMINANTS ON HEALTH AND WELL-BEING OF CHILDREN AND ADOLESCENTS

Dariya T DOSKABULOVA<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-7386-2301>,  
Arstan A MAMYRBAEV<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0003-3018-4026>,  
Artashes E TADEVOSYAN<sup>2</sup>, <https://orcid.org/0000-0001-7737-2978>,  
Aiman T KALDYBAEVA<sup>1</sup>, <http://orcid.org/0000-0002-0854-8703>,  
Azhar N ZHEKSENOVA<sup>1</sup>, <http://orcid.org/0000-0003-3697-2445>,  
Kulyan N SHAYAKHMETOVA<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0003-1314-1067>,  
Laura D SAKEBAEVA<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-1394-257X>,  
Gulsim I KARASHOVA<sup>1</sup>, <https://orcid.org/0000-0002-4622-9543>

<sup>1</sup>Marat Ospanov West Kazakhstan Medical University, Aktobe, Republic of Kazakhstan,

<sup>2</sup>Yerevan State Medical University n.a. M. Heratsi, Yerevan, Republic of Armenia

The formation of the health of adolescent children is carried out under the influence of many risk factors, including non-medical determinants: lifestyle, socio-economic, household factors and living conditions. Conducting epidemiological studies to identify the leading risk factors for the lifestyle and quality of life of adolescents is currently consistent with the basic directions of development of preventive medicine.

**Aim.** Analysis of literature data, leading factors, the impact of social determinants on the health and well-being of children and adolescents.

**Material and methods.** The choice of publications was made according to keywords that reflected between the indicators of the health of children and adolescents and the factors that influence them. Assessment of the influence of social determinants on the health of children and adolescents made it possible to prepare comprehensive measures to improve the health and health of children and adolescents.

**Conclusions.** In the literature review, the social conditions studied have a decisive influence on the formation of the lifestyle, health and well-being of children and adolescents.

**Keywords:** children, adolescents, social determinant.

**For reference:** Doskabulova DT, Mamyrbayev AA, Tadevosyan AE, Kaldybaeva AT, Zheksenova AN, Shayakhmetova KN, Sakebaeva LD, Karashova GI. Influence of social determinants on health and well-being of children and adolescents. *Meditsina (Almaty) = Medicine (Almaty)*. 2020;3-4(213-214):82-87 (In Kazakh). DOI: 10.31082/1728-452X-2020-213-214-3-4-82-87

**Б**алалар мен жасөспірімдердің денсаулығының қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді, соның ішінде медициналық емес детерминанттар: өмір сүру салты, экологиялық, әлеуметтік, экономикалық, тұрмыстық факторлар және өмір сүру шарттары қоғамдық денсаулық сақтау қызметіне жүктеледі. Қазіргі кезде балалар мен жасөспірімдердің өмір сүру сапасы үшін жетекші факторларын анықтау үшін эпидемиологиялық зерттеулер жүргізу профилактикалық медицина дамуының негізгі бағыттарына сәйкес келеді, соған сәйкес, көптеген елде бұл бағытта стратегиялар дайындау қарастырылуда.

**Зерттеу мақсаты** – балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы мен салауаттылығына, эпидемиологиялық зерттеулердің жетекші факторларын анықтауға, әлеуметтік детерминанттар мен өмір сүру салты жағдайын талдауға, денсаулығын қалыптастырудағы кешенді медициналық-әлеуметтік зерттеулер негізінде денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған шаралар әзірлеуде, балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына әсер етуші әлеуметтік детерминанттар мәселелерін шешу туралы әдеби шолу жүргізу.

## МАТЕРИАЛ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ

Әдеби шолу негізгі әдебиет көздері ғаламтор жүйесі арқылы және PubMed, eLIBRARY электрондық-ізденіс базалары бойынша жүргізілді.

## НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУЫ

Балалар мен жасөспірімдердің денсаулық көрсеткіштері бойынша кілттік сөздер арқылы материалдар талданып, балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына әсер етуші әлеуметтік детерминанттар мәселелері анықталды. Олар, балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы мен салауаттылығына әсер ететін физикалық белсенділігі, тамақтану тәртібі, мектептегі ортасы мен денсаулық жағдайы, сонымен қатар зиянды әрекеттер секілді жағдайлар қарастырылды.

**Физикалық белсенділік.** Балалар мен жасөспірімдер арасында физикалық белсенділік бойынша мектептегі физикалық тәрбие маңызды роль атқарады [1]. С.В. Янченконың айтуы бойынша зерттеушілер ХХІ ғасырдың алдыңғы ғасырлардан өмір салтымен ерекшеленетіндігін алға тартады. Дене белсенділігінің жеткіліксіздігі адамдардың денсау-

улығына әсер етеді, бұл көбінесе аурушандыққа әкеледі. Ғалымдардың жүргізген зерттеулері бойынша, адамның зиянды әдеттерден және зиянды өмір салтынан қанша жыл өмірін жоғалтатынын есептеп шығарды. Мектеп жасындағы балалардың физикалық даму көрсеткіштерін анықтауда Z-score шкаласы бойынша сигналды ауытқу әдістері және жергілікті модифицирленген шкала бойынша дене салмағы мен бойның ұзындығын бойынша центильдік әдістер арқылы анықтауға болады. Соматометриялық мәліметтер алу үшін жеке және жайылмалы әдістерді қолдануға болады. Жас-жыныс ерекшеліктері бойынша соматометриялық мәліметтер үшін жинақталған жайылмалы әдістерді де қолдануға әбден мүмкіндік бар [2]. Физикалық даму көрсеткіштерін анықтау барысында акселерация стандарты жағдайын үнемі бақылауда ұстау қажет. Соңғы кезде отандық және алыс аймақ мамандары акселерация қарқынының жайлап бәсеңдегені туралы мәмілеге келді [3].

*Тамақтану тәртібі және денсаулық.* Денсаулық сақтаудың маңызды мәселелерінің бірі – балалардың денсаулық жағдайы мен салауаттылығын жақсарту, деген ғалым, тағамтану академиясының президенті Т.Ш. Шармановтың осы мәселеге қосқан үлесі өте зор [4]. Айджанов М.М., Қиылыбаева Б.А. зертеу жұмыстарында алиментарлы аурулардың динамикалық нәтижелерін зерттеулері көрсеткендей, соңғы онжылдықтарда дені сау оқушылары санының тез төмендеуі байқалған, керісінше, созылмалы аурулар, сондай-ақ анемия мен метаболизм бұзылыстары аурулары пайда болған [5]. Зерттеуші И.Ю. Шевченконың айтуы бойынша, қазақстандық зерттеулерге қарағанда соңғы 5 жылда мектеп оқушыларының арасындағы аурушандық орта есеппен 23% өскені анықталды. Соның ішінде, қан жүйесі ауруларының таралуы 2,5 есеге, тыныс алу жүйесі аурулары - 1,5 есеге, эндокриндік аурулар - 1,4 есеге, жүйке жүйесі аурулары - 1,4 есеге, улану мен жарақаттар - 1,2 есе өскендігі анықталды [6,7]. Л.Ж. Орақбайдың және бірқатар зерттеушілердің пайымдауынша, халық денсаулығы көрсеткіштерінің бірі - аурушандық деңгейі. Олар қоршаған ортаның әртүрлі факторларының адам денсаулығына тигізген әсерін көрсетеді, климаттық, санитарлық-гигиеналық, экологиялық факторларын ескере отырып, аймақтық ерекшеліктерді ескеру керек [8]. Америкалық зерттеушілері Bonnie R., Stroud C., Breiner H жас ересек адамдардың денсаулығы мен әл-ауқатына инвестиция салу жасөспірім кезеңінен ересек өмірге ауысқан кезде осы жастағы топтың нәтижелерін жақсартудың жол картасын ұсынды [9]. He F., Nowson C., MacGregor G. зерттеулері бойынша, әдетте тұтынылатын жемістер мен көкөністерді көбірек тұтыну қан сұйылту қабілетін арттыратындығын айтады. Біздің басты мақсатымыз, халық денсаулығын сақтау және нығайту оларды физиологиялық және гигиеналық талаптарға сай, сонымен қатар сандық және сапалық тұрғыдан сәйкес тамақтанумен қамтамасыз ету болып табылады [10]. Балалардағы ас қорыту жүйесінің аурулары балалардың соматикалық патологиясының құрылымында жетекші орын алады екен. Өздерімізге белгілі, жемістер мен көкөністер жүрек-қан тамырлары, эндокриндік және алиментарлы аурулардың қаупін азайтады. Балалар мен жасөспірімдердің жемістер мен көкөністерді жеткілікті мөлшерде тұтынуы қазіргі кезде өте маңызды. Осы кезеңде дене дамуы үшін жемістер мен көкөністер бере алатын көптеген қоректік заттар қажет [11]. Адамға қоршаған ор-

таның химиялық факторлардың әсерінен және экологиялық себептермен болатын ластанудан гигиеналық әдістер арқылы қорғануға болады [12]. Б.С. Тұрдалиева Қазақстан Республикасындағы балалар мен жасөспірімдер денсаулығының жағдайына қатысты қалыптасып жатқан жағдайға алаңдаушылығын ерекше атап отыр [13]. Бірнеше авторлармен бірігіп атап өтілгендей, жас ұрпақтың денсаулығын сақтау - бұл мемлекеттің маңызды стратегиялық міндеті, өйткені елдің ересек тұрғындарының денсаулығының негізі балалық шақта қаланады [14]. Өскемен ұрпақтың денсаулығын қалыптастырудың таптырмас шарты адекватты, теңдестірілген тамақтану, оңтайлы өсу мен дамуды қамтамасыз ету болып табылады. [15,16]. Балалардың денсаулығын басты қамтамасыз етуге медициналық көмек ретінде ұйымдастырулар мәселесі қарастырылуы қажет [17]. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) Еуропа мен Солтүстік Американың 43 еліндегі әдістемесіне сәйкес мектеп жасындағы балалардың денсаулығына – Healthbehaviour in School-aged Children (HBSC) зерттеулер жүргізілді [18]. HBSC, балалар мен жасөспірімдердің денсаулық жағдайын ДДҰ халықаралық зерттеуі мектеп жасындағы балалардың семіздік пен артық салмақтың мінез-құлық факторларын бағалайтын арнайы зерттеуді қамтиды [19]. Кешенді әлеуметтік-гигиеналық зерттеулер балалар мен жасөспірімдердің экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, этномәдени детерминанттардың әсерін анықтады [20]. В.К. Альбицкийдің жүргізген сауалнама нәтижелеріне қарағанда, жасөспірімдерді психологиялық үйлесімділік критерийлеріне, мінез-құлық қауіп-қатерінің басым факторларына, құндылық қатынастарына және т.б. негізделген топтарға бөлуге болады екен. Бұл денсаулық сақтаудың тұрақты және мінез-құлқын қалыптастыру бойынша жұмысты оңтайландыруға жағдай жасайды [21].

*Мінез-құлық және қоршаған орта.* Соңғы онжылдықта зерттеушілер балалар мен жасөспірімдер денсаулығының әлеуметтік детерминанттарға байланысты мәселелеріне назар аударды. Балалар мен жасөспірімдердің денсаулығының қалыптасуы өмір сүру жағдайымен қатар, медициналық көмекті де ұйымдастыруды қажет етеді [22, 23]. Зерттеуші В.Ю. Барановтың айтуы бойынша, өмір сапасы - бұл материалдық және мәдени адамдардың қанағаттану дәрежесін білдіретін социологиялық категория. Осыған байланысты, мектеп жасындағы балалардың денсаулығы үшін мінез-құлық факторларының маңыздылығы ерекше. Ю.А. Рахманиннің зерттеуінде Кемерово қаласындағы жасөспірімдер арасындағы балалар денсаулығына байланысты сапа көрсеткіштерімен қатар, әлеуметтік жағдайы жоғары, орташа және төмен деп бөліп зерттелген [24, 25].

Балалар мен жасөспірімдер арасында жаракаттардың, уланулардың ірі қалаларда ауылдық елді мекендермен салыстырғанда таралу деңгейі едәуір жоғары, бұл олардың организміне бірлескен әсердің нәтижесі болып табылады. Сонымен қатар, қаланың атмосфералық ауасын ластаушыларға шаң, көміртегі оксидтері, азот оксидтері, күкірт диоксиді, күкіртті сутек, бензо(а)пирен, ауыр металдар және диоксид жатады [26, 27]. Е.А. Перевертайлоның зерттеуі бойынша, мектеп жасына дейінгі балалардың физикалық, психикалық және әлеуметтік денсаулығының бұзылуының өсу тенденциясын тудырған бірқатар әлеуметтік проблемалардың шиеленісуіне байланысты балалардың аурушандық деңгейін зерттеу ерекше маңызға ие. Жүргізілген балалар мен



жасөспірімдердің денсаулығын статистикалық зерттеу болашақта балалар мен жасөспірімдерге медициналық-әлеуметтік көмек пен қолдаудың нақты түрлерін анықтауға мүмкіндік береді [28, 29, 30]. Балалар мен жасөспірімдердің денсаулық жағдайы көп жағдайда әлеуметтік жағдайлар әсерінен, яғни баланың және оның отбасының өмір салтына байланысты. А.А. Савинаның зерттеу нәтижелері бойынша жалпы аурушандық деңгейінің жеке жас топтарына ғана емес, зерттелушілердің территориялық орналасуына да тәуелділігін көрсетеді [31, 32].

*Отбасының әлеуметтік-экономикалық әл-ауқаты.* Халық денсаулығын сақтау - бұл мемлекеттің бірінші кезектегі міндеттерінің бірі [33, 34]. Ноуос С. және зерттеушілердің айтуынша, мектеп жасындағы балалардың денсаулығына жағымсыз факторларға қарсы тұрудың ең маңызды қабілеті ретінде мінез-құлықты қалыптастыру қажет екендігі айқын болады [35]. Қалыптасудың алғышарты ретінде балалардың денсаулығын сақтауға деген саналы көзқарасын дамыту, өз денсаулығын сақтау қажет шарттары, яғни тәртіп, тәрбие және мектеп мұғалімдерінен насихат бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асыру [36]. Даму бағдарламасы мен стратегиясында балалар мен жасөспірімдерді мектепке дейінгі тәрбиемен қамту тек қалаларда ғана емес, сонымен қатар ауылдарда, жалпы халықтың өмір сүру сапасының жақсаруы, қолданыстағы әлеуметтік қорғау жүйесінің нығаюы болжануда [37].

*Отбасы мен мектептегі орта.* Отбасы, қоғамның бірлігі бола отырып, балалар үшін ол тіршілік ету ортасы және тәрбие рөлін атқарады. Көп елдерде жоғары табысты отбасылардан шыққан мектеп оқушылары, әсіресе қыздар, аналармен қарым-қатынастың жеңілдігі туралы жиі айтады. Н.С. Алпатов секілді зерттеушілердің зерттеулерінде отбасының байлығы балалар мен жасөспірімдердің материалдық ресурстарының қол жетімділігімен, ата-аналардың білім деңгейінің жоғарылығымен, неғұрлым толық оқу ортасын құру мүмкіндігімен тығыз байланысты. Отбасы денсаулық үшін ресурс рөлін де атқара алады. Балалардың толыққанды физикалық, зияткерлік және әлеуметтік дамуы тұрғысынан тиімді нәтиже денсаулықты сақтау мен нығайтуға бағытталған кешенді профилактикалық және сауықтыру шараларымен қамтамасыз етілуі мүмкін [38]. Оқушылардың оқу жетістіктеріне отбасы, құрдастар, достар арасындағы қарым-қатынасқа мектеп және мұғалімнің мінез-құлқы әсер етеді. Отбасының табысының төмен шкаласы баланың мектепте жағымсыз жағдайға тап болатынын білдірмейді. Осылайша, балалар мен жасөспірімдердің ресурстарын белсендіру мақсатында мектеп ортасын пайдалануға болады, бұл өз кезегінде отбасы табысына қарамастан денсаулық пен білім беру саласында оң нәтижелерге әкелуі мүмкін. Алғашқы медициналық-санитарлық көмекті күшейту қазіргі заманғы жағдайлар денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін арттырудың негізгі бағыты [39].

*Зиянды әрекеттер.* Зерттеушілер А.А. Баранов, В.Ю. Альбицкий де балалар мен жасөспірімдер ата-аналарынан қолдау мен мақұлдауды мұқтаж ететін және қолдауды мүлдем алмайтын балалар мен жасөспірімдер назарда болаты-

нын ескерді. Жасы ұлғайған сайын балалар арасында, әсіресе жасөспірімдерде бұл жаман әдеттің таралуы 15 жастағылардан жоғары жастарда артады. Қазіргі уақытта балалар денсаулығын сақтаудың басым бағыттарына жасөспірімдер денсаулығы мәселелері, балалардың мүгедектігі, алғашқы медициналық-санитарлық көмек жүйесінде балаларға профилактикалық медициналық көмекті жүзеге асыру, медициналық оңалтуды жетілдіру, жүйені оңтайландыру кіреді [40].

## ҚОРЫТЫНДЫ

Әдеби шолу негізінде зерттелген балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына әлеуметтік детерминанттардың әсерін бағалау балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған кешенді шараларды дайындауға мүмкіндік берді. Балалар мен жасөспірімдердің өмір сүру салты мен денсаулығын қалыптастыруда әлеуметтік детерминанттар шешуші рөл атқарады. Эпидемиологиялық зерттеулердің жетекші факторларын, әлеуметтік детерминанттар балалар мен жасөспірімдердің өмір сүру салты мен денсаулығын қалыптастырудағы кешенді медициналық-әлеуметтік зерттеулер негізінде шаралар әзірлеу қажет екендігі, сонымен қатар, балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы мен әл-ауқатының әлеуметтік детерминанттар мәселелерін шешу Қазақстан Республикасының «Денсаулық-2020» бағдарламасында маңызға ие болып табылады.

## Зерттеу молдірлігі

*Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілген жоқ. Авторлар баспаға ұсынылған қолжазбаның түпкілікті версиясы үшін толық жауап береді.*

*Қаржылық және басқа да қарым-қатынастар туралы декларация*

*Қолжазбаның түпкілікті версиясын бүкіл авторлар мақұлдады. Авторлар мақала үшін қаламақы алған жоқ.*

## Авторлардың үлесі

*Доскабулова Д.Т. – әдеби шолуға мақсат қойып, тақырыпқа сәйкес материал жинау және журнал талаптарына сәйкес безендірілуіне мән беріп, мағыналы мақаланың жазылуын мақсат етті, сонымен қатар, баспадан шыққанша жауапкершілікке ие.*

*Мамырбаев А.А., Тадевоян А.Э. - өзекті мақала жазылуын мақсат етіп, мағыналы тақырып таңдауда, мақаланың өзектілігін ашуда, балалар мен жасөспірімдердің медициналық-әлеуметтік мәселелерін анықтауға жол сілтеп, осы әдеби шолудың жазылуына толық қадағалау көрсетілді.*

*Калдыбаева А.Т., Жексенова А.Н. - әдеби шолудың құрылымын тексеріп, тұжырымдарды орыс және ағылшын тілдерінде жазуға атсалысты.*

*Шаяхметова К.Н., Сакебаева Л.Д., Қарашова Г.И. - әдеби шолудың мәтінін тексеруге, стилистикалық құрылымына мән беруге, журналдың талаптарына сәйкес, безендіріліп жазылуына өз үлестерін қосты.*

## Мүдделер қайшылығы

*Авторлар мүдделер қайшылығының жоқ екендігін мәлімдеуде.*

## ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кучма В.Р. Гигиена детей и подростков Руководство к практическим занятиям. – М.: Медицина, 2012. – 560 с.
- 2 Янченко С.В. Как влияет физическая активность на здоро-

## REFERENCES

- 1 Kuchma VR. *Gigiyena detey i podrostkov Rukovodstvo k prakticheskim zanyatiyam* [Hygiene of children and adolescents Guide to practical training]. Moscow: Medicine; 2012. 560 p.

- вье и продолжительность жизни современного человека // Молодой ученый. – 2019. – № 15 (253). – С. 80-83
- 3 Пивоваров Ю.П., Королик В.В., Зиневиц Л.С. Гигиена. – М.: Медицина, 2017. – Т. 2. – С. 263-265
- 4 Шарманов Т.Ш. Питание – важнейший фактор здоровья человека. – Алматы: Асем-Систем, 2010. – 480 с.
- 5 Айджанов М.М., Килыбаева Б.А. Нутрициональный статус и здоровье школьников г. Алматы // Здоровье и болезнь. – 2016. – №1. – С. 20
- 6 Шевченко И. Ю. Формирование нарушений здоровья подростков под влиянием факторов питания // Российский педиатрический журнал. – 2018. – №1. – С. 20-25
- 7 Шевченко И. Ю. Гигиеническая оценка питания детей школьного возраста в малом городе с развитой промышленностью // Вопросы детской диетологии. – 2018. – №3. – Б. 9-13
- 8 Орақбай Л.Ж., Омарова М.Н., Черепанова Л.Ю., Байдалина Г.Т. Сравнительная оценка заболеваемости городского населения по данным обращаемости в лечебно-профилактические учреждения // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – №1. – Б. 491-497
- 9 Editors: Richard J. Bonnie, Clare Stroud, and Heather Breiner. Authors: Committee on Improving the Health, Safety, and Well-Being of Young Adults; Board on Children, Youth, and Families; Institute of Medicine; National Research Council. Investing in the Health and Well-Being of Young Adults. Washington (DC): National Academies Press (US). – 2015 Jan 27. DOI: 10.17226/18869 [PubMed]. ISBN-13: 978-0-309-30995-0. ISBN-10: 0-309-30995-6
- 10 He F.J., Nowson C.A., MacGregor G.A. Fruit and vegetable consumption and stroke: a meta-analysis of cohort studies // Lancet. – 2006. – №367 (9507). – P. 320-6. DOI: 10.1016 / S0140-6736 (06) 68069-0 [PubMed]
- 11 Лазарева Л.А., Гордеева Е.В. Анализ заболеваемости детей и подростков болезнями органов пищеварения // Международный научно-исследовательский журнал. – 2017. – №1 (55) – С. 133-135. DOI: 10.23670/IRJ.2017.55.104
- 12 Байдаulet И.О., Досыбаева Г.Н., Намазбаева З.И. Влияние свинца на метаболитический статус детей промышленного города и пути его коррекции // Республиканский научный журнал «Вестник Южно-Казахстанской фармацевтической академии». – 2013. – №4. – С. 37-38
- 13 Булешов М.А., Исаева А.Е., Ескерова С.У., Долтаева Б.З., Жамалова М.С. Совершенствование системы прогнозирования и профилактики рождения детей с врожденными пороками развития // Республиканский научный журнал «Вестник Южно-Казахстанской фармацевтической академии». – 2011. – №5. – С. 69-70
- 14 Турдалиева Б.С., Аимбетова Г.Е., Абдукаюмова У.А., Байсугурова В. Ю., Мусаева Б. А. Здоровье детей и подростков Республики Казахстан: проблемы и пути решения // Вестник КазНМУ. – 2012. – №3. – С. 54
- 15 Нуридинова Г.А., Сулейменова С.Н. Особенности внеклассной работы, позволяющие активизировать процесс формирования здорового образа жизни школьников // Научный журнал ЮКГУ им. М. Ауэзова. – 2018. – №2. – С. 1-19
- 16 Конь И.Я. Педиатрическая диетология: основные направления и достижения // Русский медицинский журнал. – 2013. – Т. 21, № 25. – С. 1209-16.
- 17 Булешов М.А., Тоққулиева Б.Б., Турлыбек Д.К., Туралиева Л.Б. Пути совершенствования преемственности в организации лечебно-профилактической помощи детям в условиях крупного мегаполиса // Республиканский научный журнал «Вестник Южно-Казахстанской фармацевтической академии». – 2013. – № 2 (63). – С. 67
- 18 Булешов М.А., Жамалова М.С., Долтаева Б.З. Организационные основы профилактики врожденных пороков развития и наследственных болезней // Республиканский научный журнал «Вестник Южно-Казахстанской фармацевтической академии». – 2013. – №1. – С. 63-64
- 19 Токмурзиева Г.Ж., Утеулиев Е.С., Попова Т.В., Нурбаев А.С. и др. Социальные детерминанты и здоровье подростков крупного мегаполиса: пищевое поведение и физическая // Activity Journal of Health Development. – 2018. – Т. 3, №28. – С. 57-66
- 20 Федоткина С.А. Алкогольное поведение молодежи // Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Актуальные проблемы современной науки и образования. Безопасность жизнедеятельности». – Уфа. – 2010. – №1. – С. 49 - 54
- 2 Yanchenko CV. How physical activity affects the health and life expectancy of a modern person. *Molodoy uchenyy = Young scientist*. 2019;15(253):80-83 (In Russ.)
3. Pivovarov YuP, Korolik VV, Zinevich LS. *Gigiena [Hygiene]*. M.: Medicine; 2017. T. 2. P. 263-265
- 4 Sharmanov TSh. *Nutrition is the most important factor in human health [Asem-System]*. Almaty: 2010. 480 p.
- 5 Aidzhanov MM, Kilybaeva BA. Nutritional status and health of schoolchildren in Almaty. *Zdorov'ye i bolezn = Health and disease*. 2016;1:20 (In Russ.)
- 6 Shevchenko IYu. Formation of health disorders in adolescents under the influence of nutritional factors. *Rossiyskiy pediatricheskiy zhurnal = Russian Pediatric Journal*. 2018;1:20-25 (In Russ.)
- 7 Shevchenko IYu. Hygienic assessment of the nutrition of school-age children in a small town with a developed industry. *Voprosy detskoy diyetologii = Questions of children's dietology*. 2018;3:9-13 (In Russ.)
- 8 Orakbay LZh, Omarova MN, Cherepanova LYu, Baidalina GT. Comparative assessment of the morbidity of the urban population according to the data of referrals to medical institutions. *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniy = International Journal of Applied and Fundamental Research*. 2016;1: 491-497 (In Russ.)
- 9 Bonnie R, Stroud C, Breiner H. Investing in the health and wellbeing of young adults. *National Academies Press*. 2015;3:5. DOI: 10.17226/18869, [Indexedfor PubMed]
- 10 He F, Nowson C, MacGregor G. Fruit and vegetable consumption and stroke: a meta-analysis of cohort studies. *Lancet*. 2006;7:320. DOI:10.1016/S0140-6736(06) 68069-0, [Indexedfor PubMed]
- 11 Lazareva LA, Gordeeva EV. Analysis of the incidence of diseases of the digestive system in children and adolescents. *Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal = International scientific research journal*. 2017;1(55):133 (In Russ.)
- 12 Baydaulet IO, Dosybaeva GN, Namazbaeva ZI. Effect of lead on metabolic status of children of an industrial city and ways of its correction. *Respublikanskiy nauchnyy zhurnal «Vestnik Yuzhno-Kazakhstanskoy farmatsevticheskoy akademii = Republican scientific journal "Bulletin of the South Kazakhstan Pharmaceutical Academy"*. 2013;4:37-38 (In Russ.)
- 13 Buleshov MA, Isaeva AE, Eskerova SU, Doltaeva BZ, Zhamalova MS. Improving the forecasting and prevention system birth of children with congenital malformations. *Respublikanskiy nauchnyy zhurnal «Vestnik Yuzhno-Kazakhstanskoy farmatsevticheskoy akademii = Republican scientific journal "Bulletin of the South Kazakhstan Pharmaceutical Academy"*. 2011;5:69-70 (In Russ.)
- 14 Turdalieva BS, Aimbetova GE, Abdukayumova UA, Baisugurova VYu, Musaeva BA. *Health of children and adolescents of the Republic of Kazakhstan: problems and solutions*. [Bulletin of KazNMU]. Almaty: 2012. 54 p.
- 15 Nuridinova GA, Suleimenova SN. Features of extracurricular work, allowing to activate the process of forming a healthy lifestyle for schoolchildren. *YUKGU imeni. M. Auezova = M. Auezov YUKGU*. 2018;2:1-19 (In Russ.)
- 16 Kon IYa, Pediatric dietetics: main directions and achievements. *Russkiy meditsinskiy zhurnal = Russian medical journal*. 2013; 21 (25):12-16 (In Russ.)
- 17 Buleshov MA, Tokkulieva BB, Turlybek DK, Turaliev LB. Ways to improve continuity in the organization of medical and preventive care for children in a large metropolis. *Respublikanskiy nauchnyy zhurnal «Vestnik Yuzhno-Kazakhstanskoy farmatsevticheskoy akademii Republican scientific journal "Bulletin of the South Kazakhstan Pharmaceutical Academy"*. 2013;2(63):67 (In Russ.)
- 18 Tokmurziyeva D, Uteuliyev E, Popova T, Nurbayev A, et al. Social Determinants and Health of Adolescents of the Large Megapolis: Food Behavior and Physical Activity. *J Health Dev*. 2018;3(28):57-66
- 19 Baykova LA. *Sotsial'noye zdorov'ye detey i molodezhi: metodologiya, teoriya i praktika [Social health of children and youth: methodology, theory and practice]*. – Ryazan: 2013. 228 p.
- 20 Fedotkina SA. Alcoholic behavior of youth // Actual problems of modern science and education Life Safety. *Materialy Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiyem [Materials of the All-Russian scientific-practical conference with international participation]*. Ufa, 2010. 49-54 p.
- 21 AlbitskyVK, MakeevNI. Health-preserving behavior of adolescents. *Problemy sotsial'noy gigiyeny, zdravookhraneniya i istorii meditsiny. = Problems of social hygiene, health care and history of medicine*. 2010;2:21-24 (In Russ.)
- 22 Scott JG, Mihalopoulos C, Erskine HE, Roberts J, Rahman A, Patel V, Chisholm D, Dua T, Laxminarayan R, Medina-Mora



- 21 Альбицкий В.К., Макеев Н.И. Здоровьесберегающее поведение подростков // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2010. – №2. – С. 21-24
- 22 Scott J.G., Mihalopoulos C., Erskine H.E., Roberts J., Rahman A., Patel V., Chisholm D., Dua T., Laxminarayan R., Medina-Mora M.E., editors. Childhood Mental and Developmental Disorders. In: Mental, Neurological, and Substance Use Disorders: Disease Control Priorities, Third Edition (Volume 4). Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank; 2016 Mar 14. Chapter 8. DOI: 10.1596/978-1-4648-0426-7\_ch8
- 23 Галактионова М. Ю. Социально-гигиенические аспекты здоровья подростков // Актуальные проблемы педиатрии: материалы XIV Конгресса педиатров России. – 2010. – №4. – С. 185-187
- 24 Баранов В.Ю., Альбицкий А.А. Показатели качества жизни детей различных возрастных групп // Социальная педиатрия: Изучение качества жизни в педиатрии. – 2010. – №10. – С. 80-96
- 25 Рахманин Ю. А. Комплексный подход к гигиенической оценке качества жизни учащихся // Гигиена и санитария. – 2010. – №2. – С. 67-69
- 26 Капранов С. В. Распространенность травматизма у детей и подростков в населенных пунктах с различной экологической ситуацией // Медицинский вестник Юга России. – 2014. – №3. – С. 104-108
- 27 Власова О.В., Двойнова Н.Ф. Анализ влияния табакокурения на развитие подростков в школьной среде // Интернет-журнал СахГУ: Наука, образование, общество. – 2010. – №2. – С. 118-119
- 28 Перевертайло Е.А. Феномен детского здоровья как критерий социального благополучия общества и государства // Вопросы культуры здоровья в теории и практике образования. – 2011. – №3. – С. 55-58
- 29 Левченко О.В., Герасимов А.Н., Кучма В.Р. Влияние социально-экономических факторов на заболеваемость детей и подростков социально значимыми и основными классами болезней // Здоровье населения и среда обитания. – 2018. – №8. – С. 21-25
- 30 Сыровацкая И.В. Статистическое изучение влияния заболеваемости детей и подростков на развитие человеческого потенциала региона // Интернет-журнал СахГУ «Наука, образование, общество». – 2018. – №5. – С. 19.
- 31 Баранов А.А., Альбицкий В.Ю., Иванова А.А., Косова С.А. Тенденции заболеваемости и состояние здоровья детского населения Российской Федерации // Российский педиатрический журнал. – 2012. – №1. – С. 43
- 32 Савина А.А., Леонов С.А., Сон И.М., Фейгинова С.И. Вклад отдельных возрастных групп населения в формирование общей заболеваемости по данным обращаемости в Федеральных округах Российской Федерации // Социальные аспекты здоровья населения. – 2018. – №4. – С. 61. DOI: 10.21045/2071-5021-2018-61-3-1
- 33 Вялков А.И. Современные проблемы состояния здоровья населения РФ. // Проблемы управления здравоохранением. – 2002. – №7. – С. 10-19
- 34 Улумбекова Г.Э., Калашникова А.В., Мокляченко А.В. Демографические показатели детей и подростков // Вестник ВШОУЗ. – 2016. – №3. – С. 18-33
- 35 Hoyos C., El-Masry A., Harrison D., Cortese S. Systems Thinking: From Child and Adolescent Mental Health to Medicine // Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. – 2020. – No 1. – P. 9 DOI: 10.1016/j.jaac.2020.02.006
- 36 Маношкина Е.М., Матвеев Э.Н. Основные тенденции численности диспансерной группы детского населения России 0-14 лет в динамике за 2000-2015 годы // Менеджер здравоохранения. – 2018. – №1. – С. 13
- 37 Аверченко Е.А., Мажаров В.Ф., Шульмин А.В. Заболеваемость взрослого населения Красноярского края, как предиктор принятия управленческих решений // В мире научных открытий. – 2013. – №6. – С. 506
- 38 Алпатова Н.С., Варфоломеева Т.В., Мазуренко Д.В. Медико-социальные аспекты этиологии нарушений здоровья в детском возрасте // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – №2. – С. 105
- 39 Шишкин С.В., Шейман И.М., Абдин А.А., Боярский С.Г., Сажина С.В. Российское здравоохранение в новых экономических условиях: вызовы и перспективы // НИУ ВШЭ М., 2016. – №9. – 84 с.
- 40 Баранов А.А., Альбицкий В.Ю. Состояние здоровья детей России, приоритеты его сохранения и укрепления // Казанский медицинский журнал. – 2018. – №8. – С. 698-705
- ME, editors. Childhood Mental and Developmental Disorders. In: Mental, Neurological, and Substance Use Disorders: Disease Control Priorities, Third Edition (Volume 4). Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank; 2016 Mar 14. Chapter 8. DOI: 10.1596/978-1-4648-0426-7\_ch8
- 23 Galaktionova MYu. Social and hygienic aspects of adolescent health // *Aktual'nyye problemy pediatrii: materialy XIV Kongressa pediatrov Rossii* [Actual problems of pediatrics: materials of the XIV Congress of Russian Pediatricians]. Russia; 2010. 185-187 p.
- 24 Baranov VYu, Albitskiy AA. Indicators of the quality of life of children of different age groups. *Sotsial'naya pediatriya: Izucheniye kachestva zhizni v pediatrii = Social Pediatrics: Study of the Quality of Life in Pediatrics*. 2010;10:80-96 (In Russ.)
- 25 Rakhmanin YuA. An integrated approach to the hygienic assessment of the quality of life of students. *Gigiyena i sanitariya = Hygiene and Sanitation*. 2010;2:67-69 (In Russ.)
- 26 Kapranov SV. The prevalence of traumatism among children and adolescents in settlements with various ecological situations. *Meditinskiy vestnik Yuga Rossii Medical = Bulletin of the South of Russia*. 2014;3:104-108 (In Russ.)
- 27 Vlasova OV, Dvoynova NF. Analysis of the impact of tobacco smoking on the development of adolescents in the school environment. *Interne-Zhurnal SakhGU: Nauka, obrazovaniye, obshchestvo = Internet-Journal SakhGU: Science, education, society*. 2010;2:118-119 (In Russ.)
- 28 Perevertaylo EA. The phenomenon of children's health as a criterion of social well-being of society and the state. *Voprosy kul'tury zdorov'ya v teorii i praktike obrazovaniya. = Questions of health culture in the theory and practice of education*. 2011;3:55-58 (In Russ.)
- 29 Levchenko OV, Gerasimov AN, Kuchma VR. Influence of socio-economic factors on the incidence of children and adolescents with socially significant and main classes of diseases. *Zdorov'ye naseleniya i sreda obitaniya = Public health and environment*. 2019;8:21-25 (In Russ.)
- 30 Syrovatskaya IV. Statistical study of the impact of the incidence of children and adolescents on the development of human potential in the region. *Interne-Zhurnal SakhGU: Nauka, obrazovaniye, obshchestvo = Internet-Journal SakhGU: Science, education, society*. 2018;5:19 (In Russ.)
- 31 Baranov AA, Albitskiy VYu, Ivanova AA, Kosova SA. Trends in morbidity and health status of the child population of the Russian Federation. *Rossiyskiy pediatricheskiy zhurnal = Russian Pediatric Journal*. 2012;1:43 (In Russ.)
- 32 Savina AA, Leonov SA, Son IM, Feiginova SI. The contribution of certain age groups of the population to the formation of the overall morbidity according to the data of the appealability in the Federal Districts of the Russian Federation. *Sotsial'nyye aspekty zdorov'ya naseleniya = Social aspects of population health*. 2018;4:61 (In Russ.) DOI: 10.21045/2071-5021-2018-61-3-1
- 33 Vyalkov AI. Modern problems of the health status of the population of the Russian Federation. *Problemy upravleniya zdoravookhraneniye = Problems of healthcare management*. 2002;7:10-19 (In Russ.)
- 34 Ulumbekova GE, Kalashnikova AV, Moklyachenko AV. Demographic indicators of children and adolescents. *Vestnik VSHOUZ = Vestnik VSHOUZ*. 2016;3:18-33 (In Russ.)
- 35 Hoyos C, El-Masry A, Harrison D, Cortese S. Systems Thinking: From Child and Adolescent Mental Health to Medicine. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2020;7:9(1):9. DOI: 10.1016/j.jaac.2020.02.006 [Indexed for PubMed]
- 36 Manoshkina EM, Matveev EN. The main trends in the size of the dispensary group of the child population of Russia 0-14 years in dynamics for 2000-2015. *Menedzher zdoravookhraniya = Health Manager*. 2018;1:13 (In Russ.)
- 37 Averchenko EA, Mazharov VF, Shulmin AV. Morbidity in the adult population of the Krasnoyarsk Territory as a predictor of managerial decision-making. *V mire nauchnykh otkrytiy = In the world of scientific discoveries*. 2013;6:506 (In Russ.)
- 38 Alpatova NS, Varfolomeeva TV, Mazurenko DV. Medical and social aspects of the etiology of health disorders in childhood. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya = Modern problems of science and education*. 2014;2:105 (In Russ.)
- 39 Shishkin SV, Sheiman IM, Abdin AA, Boyarskiy SG, Sazhina SV. *Russian healthcare in the new economic conditions: challenges and prospect* [NIU VSHE]. Medicine; 2016. 84 p.
- 40 Baranov AA, Albitskiy VYu. The state of health of children in Russia, priorities for its preservation and strengthening. *Kazanskiy meditsinskiy zhurnal = Kazan medical journal*. 2018;8:698 (In Russ.)